

ПСЕВДОНИМИ ЯК ЛІНГВОМАРКЕРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОКУЛЬТУРИ

Павликівська Н. М., Прокопчук Л. В.

ВСТУП

В онімному корпусі української мови чільне місце посідають вітоніми (власні назви об'єктів живої природи), серед яких виділяють розряд антропонімів. До антропонімікону належать особові імена, імена по батькові, прізвища, прізвиська, псевдоніми та деякі інші онімні одиниці.

Мета нашої статті передбачає розгляд псевдонімів як лінгвокогнітивного феномену української етнокультури, як одного із способів національного мовного самовираження. Псевдоніми як комунікативні знаки з особливим призначенням мають давню традицію використання.

Псевдоніми активно досліджують як вітчизняні (А. Буткевич, М. Лесюк, В. Німчук, Н. Павликівська, О. Петрова, Л. Підкуймуха, М. Торчинський, П. Чучка, Н. Шульська, Г. Яворська), так й інші слов'янські (С. Вархол, В. Никонов, О. Суперанська, Т. Суркова, Г. Суслова,) лінгвісти. Розглянуто питання лінгвістичного статусу, призначення та функцій псевдоніма, структури класу псевдонімів, особливості псевдонімної номінації тощо.

Незважаючи на давню традицію вивчення, термін *псевдонім* і до сьогодні потрактовують неоднаково. У слов'янських лексикографічних та довідкових джерелах його витлумачують як *прибране/вигадане* власне найменування, використовуване здебільшого в громадському й літературно-мистецькому середовищі (письменники, журналісти, актори та ін.) для втаємничування справжнього імені.

Комплексне дослідження української літературно-мистецької, громадсько-політичної, кримінальної псевдонімії («Питання української псевдонімії ХХ століття», 2009 рік) дозволило умотивувати власне розуміння псевдоніма як особливого різновиду антропоніма й запропонувати найповнішу дефініцію цього поняття: *псевдонім* (від гр. ψευδώνυμος) – різновид антропоніма, *прибране (вигадане) особове іменування, яке використовують представники окремих груп суспільства (письменники, публіцисти, композитори, актори, художники, співаки, громадсько-політичні діячі, злочинні елементи) поряд із своїм справжнім іменем та прізвиськом або замість них з метою*

конспірації через причини особистісного, політичного та юридичного характеру.

Для адекватної характеристики псевдоніма потрібно враховувати лінгвістичний статус цієї номінації, сферу, тривалість вживання, оскільки різні класи псевдонімів мають свої особливості. З-поміж *диференційних ознак* псевдоніма вирізняємо:

1) *ознаки лексичної семантики*: а) вторинна назва особи; б) факультативна назва, нерегламентована законодавством; в) назва здебільшого позначена інформативністю та характеристичністю; г) назва, що залежно від сфери вживання може набувати певних конотацій та, з огляду на це, виконувати додаткові функції (оцінну, символічну, естетичну та ін.);

2) *соціокомунікативні та функційні ознаки*: а) неофіційна назва людини, проте може бути вживана і в офіційних ситуаціях; б) псевдонім має особливе призначення – утаємничувати справжнє ім'я носія; в) псевдонім виконує езотеричну функцію, яка не властива іншим антропонімам; г) використання псевдоніма пов'язане із суспільною діяльністю носія (здебільшого це письменники, журналісти, актори та ін.; громадсько-політичні діячі, підпільники, злочинні елементи); д) псевдоніми можуть виникати як самоназви (літературно-мистецькі) або надаватися з боку оточення (більшість громадсько-політичних, кримінальних); е) функційне навантаження псевдоніма залежить від належності його до певного класу: зокрема, літературно-мистецькі самоназви можуть набувати сталості й заступати справжнє ім'я людини, стаючи лінгвомаркером історії певної етнокультури, а отже й української, інші функціонують лише доти, доки ними послуговуються самі носії; є) псевдонім, який стає єдиним іменем людини, втрачає свою специфіку і переходить в інший антропонімічний розряд; ж) псевдоніми не можна успадкувати; з) особа може мати один, кілька й багато псевдонімів.

1. Час, причини виникнення псевдонімів та принципи й мотиви їхньої номінації

«Псевдонімію можна віднести до мовних універсалій. Псевдоніми молодші від антропонімів, бо в невеликих людських колективах (родах, малих племенах) важко, а то й неможливо сховатися за новим, прибраним іменем. Ім'я особові, як правило, дають інші люди, а псевдоніми самі собі вибирають, «привласнюють»¹.

Виникнення прийому псевдонімності, на переконання деяких науковців, сягає сивої давнини. Зокрема, П. Берков пов'язує його

¹ Німчук В.В. Про українську псевдонімію та криптонімію. *Українська мова*. 2002. № 2. С. 33.

з виконавцями усної поезії первісного суспільства. У період варварства в людському суспільстві з'являється думка, що «автором» усіх цих космогонічних міфів, героїчних епічних повістунів у віршах є божество, яке вибирає окремих людей як своїх «вщунів»². Отож ім'я божества використовувалося як своєрідний «псевдонім». В умовах родового суспільства ім'я божества як автора змінювалось іменами видатних народних героїв, вождів минулого, яким приписували різні твори.

У сучасному розумінні поняття «псевдонім» використовують уже в античному світі. У стародавній Греції в VI–V ст. до н.е., щоб приховати своє авторство, послуговувалися псевдонімами й алотріонімами. Відомо, що Аристофан виставляв свої комедії під іменами своїх співвітчизників-поетів Філоніда і Каллістрата, а його сучасник історик Ксенофонт виступав під псевдонімом Фемістоген. Алотріоніми використовували й у Візантії – багато творів приписувалось «отцям церкви» – Іоанну Златоусту, Григорію Богослову³. Відомими й досить популярними стають псевдоніми в епоху Відродження. Досить часто до них вдавалися видатні діячі західноєвропейських культур XVII–XVIII ст.

Приписування авторства анонімних творів відомим діячам з метою надання їм більшої авторитетності практикували і в добу Київської Русі, і в пізніші часи. Прикладом є компілятивний граматичний трактат про вісім частин мови, пов'язаний з іменем Йоанна Домаскіна (VII ст.). Що ж до найдавніших пам'яток української мови, то в них, на переконання В. Німчука, віднайти псевдоніми майже неможливо, оскільки тоді постає проблема їхнього відмежування від тодішніх прізвищ (прізвищ). Псевдоніми XI–XV ст., на жаль, досі не стали об'єктом наукових зацікавлень дослідників⁴.

Використання псевдонімів особливо активізувалося під час розгортання визвольних рухів. У XIX ст. в Росії та в західноєвропейських країнах псевдоніми стали необхідною умовою конспіративної діяльності. Складні суспільно-політичні умови в Україні (XIX – поч. XX ст.) змушували письменників, журналістів, критиків та інших діячів культури послуговуватися псевдонімами, аби уникнути переслідувань з боку влади, обійти цензуру.

Особливо важко було в дожовтневу добу жінкам-літераторам. Тодішні погляди на місце жінки в суспільстві й культурі змушували їх виступати під прибраними чоловічими антропонімами: *Марко Вовчок* –

² Масанов И.Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых общественных деятелей / В 4-х т. Т. 1–4. Подготов. к печати Ю. Масанов. Ред. Б.П. Козьмин. Москва : Изд-во Всесоюз. книжной палаты, 1956–1960. С. 13.

³ Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). Київ : Наукова думка, 1969. С 15.

⁴ Німчук В.В. Про українську псевдонімію та криптонімію. *Українська мова*. 2002. № 2. С. 34.

Марія Вілінська, за чоловіком Маркович; *Грицько Григоренко* (Олександра Судовщикова-Косач). Переслідування передових діячів культури в кінці XIX – на початку XX століття набрало такого розмаху, що вони користувалися псевдонімами і в життєвому спілкуванні та в листах. Псевдонімія в Україні набула значного поширення в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. (Українська Держава, Українська Народна Республіка), кінця 30-их – початку 50-их років, у роки Другої світової війни. Псевдоніми використовували в радянському підпіллі та партизанському середовищі, були дуже поширеними серед членів Організації Українських Націоналістів (ОУН) та вояків Української Повстанської Армії (УПА). Кожен оунівець мусив мати принаймні один псевдонім, а «коли псевдоніми ставали відомі відповідним службам режимів, що існували на теренах дії ОУН–УПА, носії конспіративних імен змушували їх міняти»⁵.

У XX ст. псевдонімами користувалися письменники, художники, музиканти, публіцисти. Однак таке літературне «переодягання» перетворилося у своєрідну гру, яка, зі свого боку, була даниною моді: зверталися до псевдоніма тому, що так прийнято, що всі беруть собі псевдоніми⁶.

Віддавна з усіх форм приховування справжнього йменування найуживанішими були і є псевдоніми. Найчастіше до них вдавалися діячі культури різних напрямів у різні епохи й у різних народів⁷. Письменники, художники, музиканти, публіцисти, громадські діячі, прагнучи тримати в таємниці своє справжнє ім'я, послуговувалися псевдонімами⁸. Літератори, підписавши свої твори вигаданим ім'ям, мали більше шансів бути опублікованими. Для одних видання творів означало заробіток, для інших – обстоювання певних політичних позицій (переслідування передових діячів культури в кінці XIX – на початку XX ст. значно активізувалося), для когось – це можливість брати участь у творчому літературному процесі, а ще для когось було лише своєрідною забавою⁹. Отож не кожен псевдонім відігравав роль своєрідного захисного засобу в загрозливих обставинах. Є й інші мотиви використання самоназв замість справжніх прізвищ. Підґрунтям

⁵ Німчук В.В. Про українську псевдонімію та криптонімію. *Українська мова*. 2002. № 2. С. 36.

⁶ Суперанская А. В. Современные русские фамилии / Отв. ред. Ф.П. Филин. Москва : Наука, 1984. С. 138.

⁷ Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). Київ : Наукова думка, 1969. С. 11.

⁸ Суперанская А. В. Современные русские фамилии / Отв. ред. Ф.П. Филин. Москва : Наука, 1984. С.134.

⁹ Там само. С. 136.

виникнення одних слугувала громадська діяльність автора, інші ж мали особисту підоснову¹⁰.

Серед причин появу псевдонімів здебільшого називають авторську скромність, традиції, немелодійність справжніх прізвиськ, невпевненість у власних авторських силах, службове становище, що, зі свого боку, не дозволяло публічно виступати під справжнім прізвиськом тощо. Траплялося, що псевдонім використовував плагіатор, прагнучи уникнути громадського осуду за свою літературну крадіжку. Хоча в історії української культури чимало є прикладів псевдонімів, використання яких зумовлене модою на прибрання іншого імені. Особливо популярним це було в останній чверті XIX і в перші десятиріччя XX ст. У радянський період право користуватись псевдонімами збережено. Проте вживали їх значно рідше, порівняно з дожовтневим періодом. Мотивом утаємничування справжнього імені називають особистісні міркування автора¹¹.

Дослідження української політичної псевдонімії XX століття дало підстави стверджувати, що причиною надання псевдоніма була потреба сховатися («замаскуватися») за ним. Зокрема, «...підпільники, бійці загонів УПА, кур'єри, зв'язкові, провідники ОУН–УПА, командири і старшини із зрозумілих причин не могли виступати під офіційними прізвиськами. Родини членів ОУН–УПА переслідувалися, тому оунівці змушені були приховувати свої власні прізвиська й іменуватися іншим, новим ім'ям-псевдонімом. Крім цього, псевдоніми були своєрідним страхуванням членів військового підрозділу УПА від деконспірації в разі якби хтось із бойових побратимів або зрадив, або випадково потрапив у лабеті енкаведистів»¹².

Мотиви використання псевдонімів діячами культури на поч. XX ст. пов'язані із суспільно-політичними умовами, номінатор прагнув «сховатися» за псевдонім від тогочасного режиму. Пізніше, у другій половині XX ст., потреба конспіративного маскування зникла, тому основними мотивами прибрання псевдонімів для письменників стала ідея творчості, увиразнення особистісної позиції в суспільстві, національного світобачення й ментальності, характеристика соціального статусу, трудової діяльності, моральних, політичних, релігійних переконань, інтелектуальних ознак тощо.

До чинників, які впливають на псевдонімну номінацію, належать такі: функціональна специфіка, неоднорідність псевдонімів за сферою

¹⁰ Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). Київ : Наукова думка, 1969. С. 22.

¹¹ Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). Київ : Наукова думка, 1969. С. 27.

¹² Німчук В.В. Про українську псевдонімію та криптонімію. *Українська мова*. 2002. № 2. С. 33.

вживання, а також тип мовлення (письмове чи усне), у якому функціонує псевдонім¹³. Псевдоніму властиві ті самі мотиви найменування, що й іншим антропонімам. Провідне місце серед мотивів найменування посідає характеристика людини, яка прибрала псевдонім, – самохарактеристика або ж характеристика з боку інших людей. Це зонайперше вказівка на національність, місце проживання, соціальну належність, фізичні особливості, риси характеру носія псевдоніма, особливості його творчості, рід заняття. Розглянуті мотиваційні ознаки Т. Суркова об'єднує в один із головних принципів номінації – *номінація за характерними ознаками носія псевдоніма*¹⁴. Окрім цього, виділяють й інші принципи номінації – номінація «за зв'язком носія з іншими особами», тобто *зв'язок номінатора з оточенням*. Це імена міфологічних персонажів і літературних героїв, відомих письменників, прибрані як псевдонім. Основне місце належить мотивуючим ознакам-мотиваторам, які співвідносяться з об'єктом найменування. Проте автор псевдоніма, будучи невідомим оточенню, може дозволити собі для самоназви ознаки, які належать іншій людині. Серед літературних псевдонімів Т. Суркова відзначає номінацію, яка зумовлена зв'язком не з іменованим об'єктом, а з тематикою, жанром твору. Це численні жартівливі підписи гумористів, літературні маски. На думку дослідниці, такі псевдоніми не дають достовірної інформації про носія.

Принципи й мотиви номінації в псевдонімії, зокрема літературній, розглядає О. Петрова, на думку якої «реалізація ідеї творчості у самоіменуванні здійснюється шляхом презентації об'єктивної, особистісної чи соціально значущої інформації, або ж завдяки створенню метафорично-образних характеристик на основі асоціативного ототожнення власної творчої суб'єктивності з реаліями оточуючого світу»¹⁵. Авторка запропонувала три загальні мотиваційні типи (принципи) характеристичного називання: «людина в суспільстві», «людина і навколишній світ», «людина як така». Окрім цього, виділено ще *принцип латенції* – називання, яке навмисне вказує на те, що справжнє ім'я автора приховане, та *принцип відіменного називання*, який ґрунтується на мотиваційному зв'язку псевдоніма із справжнім ім'ям автора.

Мотиваційну базу політичних псевдонімів, зокрема ОУН–УПА, вивчав М. Лесюк. Дослідник констатує, що в ролі псевдонімів виступають власні

¹³ Суркова Т.И. Псевдонимы как особый тип антропонимов. *Русская ономастика*. Рязань : Рязанский гос. пед. ин-т. 1977. С. 100.

¹⁴ Там само. С. 102.

¹⁵ Петрова О.В. Особливості номінації в псевдонімії німецької та української мов : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. Наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство». Донецьк, 2005. С. 7.

імена людей, прізвища, назви за походженням, за національністю чи етнічною належністю, імена чи прізвиська народних героїв, видатних діячів, назви звірів, дерев, рослин, прикметники, що характеризують людину за зовнішніми і внутрішніми рисами. За спостереженнями М. Лесюка, мотиваційна база партизанських псевдонімів здебільшого є достатньо прозорою, у них яскраво проглядається експресія, емоційність, соковитість, вишуканість і дотепність¹⁶.

Подібну мотиваційну базу мають псевдоніми підпільників, досліджувані В. Німчуком на основі збірника «Сколівщина». Мотивом номінації, на думку автора, були міжособистісні зв'язки членів підпілля, етнічна характеристика, характеристика трудової діяльності, соціального статусу, їхні вподобання щодо фаунонімів чи флоронімів рідного краю, явищ чи предметів матеріального світу, характеристика зовнішності, внутрішнього світу денотата тощо. Псевдоніми оунівців нерідко походять від їхніх справжніх імен та прізвищ або ж від чужих найменувань¹⁷.

Отож мотиваційна база псевдонімів і літературних, і політичних дозволяє говорити про такі принципи номінації, як: 1) людина і суспільство; 2) людина і реалії навколишнього світу; 3) номінація за характерними ознаками носія; 4) відіменна номінація; 5) принцип латенції. Переконливі свідчення цього знаходимо в дослідженні української політичної псевдонімії (оунівської, партизанської, повстанських отаманів 20-х років) та літературно-мистецької (письменників, журналістів, художників, композиторів, акторів) минулого століття.

Мотиви соціальної тематики, об'єднані номінативним принципом «людина і суспільство», створюють соціальний портрет автора. Вони виявляють зв'язок з іншими людьми, дають характеристику за професією чи родом занять, за соціальним становищем, за етнічно-національною належністю, за спорідненістю людей. Варто зазначити, що в політичній псевдонімії, зокрема оунівській, соціальна тематика представлена ширше, ніж у літературній. Це передусім засвідчують псевдоніми, перенесені від апелювативів-історизмів, пов'язаних із козацькою добою, Запорізькою Січчю (*Козак, Запорожець, Січовик, Кошовий, Отаман, Сотник, Дорош, Чорноморець* та ін.); псевдоніми, прибрані на честь історичних постатей (*Богун, Орлик, Дорошенко, Сагайдачний, Мазепа, Сулима, Трясило, Підкова, Гордієнко, Палій, Махно, Нечай, Гонта, Залізник, Гамалія, Наливайко, Довбуш, Кармелюк* та ін.). У діячів культури такі псевдоніми трапляються, але значно

¹⁶ Лесюк М.П. Псевда вояків Української Повстанської Армії. *Studia Slawistyczne 1; Nazewnictwo na pograniczach etniczno – jezykowych*. Białystok, 1999. С. 179.

¹⁷ Німчук В.В. Про українську псевдонімію та криптонімію. *Українська мова*. 2002. № 2. С. 33–58.

рідше (*Чалий Сава* – Чернецький Сава; *Богун Микола* – Чудінов Микола; *Нечай Павло* – Космін Кирило; *Сагайдачний І. М.* – Творець Юрій; *Гамалія* – Мандрика Микита та ін.).

Політична і літературно-мистецька псевдонімія соціальної тематики представлена загалом найменуваннями, сформованими від назв осіб за становищем у суспільстві (*Голота, Бурлака, Сірома, Незаможник, Скиталець, Шляхтич*); від назв діячів за професією, постійним або тимчасовими заняттями, функціями, посадами (*Сівач, Плуатар, Кушнір, Рибак, Шинкар, Робітник, Лікар, Юрист, Рецензент, Репортер, Критик*); від етнонімів (*Гуцул, Лемко, Бойко, Верховинець, Українець, Волинець, Волох, Подоляк*); від назв людей за спорідненістю (*Вуйко, Батько, Син, Пасинок, Бабуся, Земляк, Приятель, Шурин, Сват, Кум, Нанашко, Побратим*). Прикметно, що на псевдонімна номінація значною мірою зумовлена сферою вживання псевдоніма та його функціональна специфікою. Особливо помітним це є в доборі псевдонімізованих лексем на позначення професійної спрямованості літераторів та підпільників.

Псевдоніми, об'єднані номінаційним принципом «людина і реалії навколишнього світу», мотивовані ставленням номінатора до флори і фауни рідного краю, топографічних та географічних об'єктів тощо. Особливо величезним розмаїттям ботано– та зоономенів представлена псевдонімія ОУН–УПА (*Вовк, Ведмідь, Лис, Тур, Олень, Бик, Засць, Щур, Вивірка, Карась, Окунь, В'юн, Ящірка, Джміль, Хруц, Оса, Щипавка, Явір, Береза, Дуб, Осика, Верес, Ячмінь* та ін.). Варто зазначити, що популярними у літераторів і підпільників були псевдоніми, перенесені від назв птахів (*Дрозд, Сокіл, Ворон, Ластівка, Горлиця, Соловей, Снігур, Голуб*).

Принцип «людина як така» ґрунтується на характеристиці носія. Мотиваційний потенціал виявляє характеристика носія щодо фізичних, психічних, інтелектуальних якостей. Репрезентативними в досліджуваних псевдоніміконах виявилися псевдоніми-субстантивовані прикметники: псевдоніми-френоніми (від грец. *phren* – розум), які вказують на розум, характер і вдачу: *Веселий, Завзятий, Прудкий, Хитрий, Лукавий, Покірний, Лагідний, Добрий, Смирний, Правдивий, Щирий, Грізний, Лютий, Кривавий, Мудрий, Цікавий, Вірний* та ін.; псевдоніми-ейдоніми (від грец. *eidās* – зовнішність): *Чорноокий, Високий, Довгий, Сильний, Товстий, Лисий, Бородатий, Кривий, Кучерявий* та ін.; псевдоніми-хроматоніми (від грец. *chroma* – колір): *Сивий, Сірий, Жовтий, Рудий, Рябий, Білий, Русявий* та ін.. Мотиваційну базу принципу «людина як така» активно формують похідні від атрибутивних назв осіб (*Бігун, Стрибун, Вертун, Брехун, Крикун, Свистун, Дивак, Чудак, Силач, Старик, Борець, Бурлій, Забіяка, Гуляка, Знайда, Сухар, Шульга, Базіка, Недолуга, Ревуха,*

Чванько, Боягуз, Нехлюй та ін.); від назв продуктів людської діяльності (Довбня, Шпилька, Шило); від назв, пов'язаних з людським організмом, одягом, продуктами харчування (Зуб, Кулак, Капець, Свитка, Книш, Пиріг та ін.) тощо.

Принцип «відіменної номінації» в псевдонімі пов'язаний щонайперше із справжнім іменуванням носія. Мотивом номінації є формальна модифікація імені, прізвища, або імені по батькові номінатора в псевдонім – нове антрополозначення. Відіменна номінація представлена як у літературній, так і в політичній псевдонімії. Проте до штучної деформації, модифікації справжнього імені частіше вдавалися діячі культури. Підпільники ж значно рідше використовували такі псевдоніми, щоб уникнути розсекречення справжнього ймення. Натомість вони нерідко використовували хресні імена (Юрко, Андрійко, Славко, Ромко, Мисько, Олесь). Прикметно, що «відіменна номінація» в підпільників, зокрема оунівців, передбачає трансформацію здебільшого не справжнього імені, а чужого. Псевдоніми, сформовані від імен, прізвищ інших осіб, були досить поширеними та популярними.

Принцип латенції, тобто називання, яке навмисне вказує на те, що справжнє ім'я автора приховане, представлене в досліджуваних псевдоніміконах небагатьма лексемами (*Нескажухто, Незнана, Ікс, Немо, Хтось, Якийсь*).

Незаперечним є те, що, по-перше, принципи псевдонімної номінації визначаються на основі мотиваційної бази (мотивами називання), по-друге, на псевдонімну номінацію впливає неоднорідність псевдонімів як за сферою використання, так і за функціональним призначенням.

2. Номінативні форми псевдонімів та їхнє місце серед інших різновидів антропонімів

Важливим питанням під час розгляду номінаційних особливостей псевдоніма є питання про вибір номінативних форм. Цей вибір зумовлений як загальними закономірностями виникнення лексичних одиниць, так і специфікою засобів вторинного називання. У ролі псевдоніма використовують готові слова або створюють нові.

Використання готових лексичних одиниць для позначення денотата характеризується широким застосуванням антропонімів (прізвищ, імен, імен по батькові), топонімів (гідронімів, ойконімів, оронімів), міфонімів, астронімів та апелятивів. Псевдоніми формуються шляхом онімізації апелятивної та трансонімізації пропріальної лексики. Такий спосіб номінації високопродуктивний як в літературно-мистецькій, так і в політичній псевдонімії. Продуктивним було використання антропонімів, особливо прізвищ та імен, апелятивної лексики. Рідше як

псевдоніми використовували топоніми, міфоніми і зовсім рідко астроніми.

Псевдоніми, сформовані шляхом перенесення готової лексики на людину, мають форму іменників, прикметників, рідше дієслівних форм, займенників, числівників, вигуків (*Дуб, Шпилько, Лютий, Лисий, Рубай, Хтось, Сам, Один, Троє, Тук, Стоп*).

Творення псевдонімів способом деривації широко практикувалося в літературно-мистецькій псевдонімії. Це афіксація довільно обраних загальних чи власних назв, афіксація справжнього іменування автора, штучна деформація справжнього іменування та субституція його окремих елементів (*Дніпровський П.* – Сліпчук Петро; *Хвилинський Георгій* – Хоткевич Гнат; *Василенко Петро* – Одарченко Петро Васильович; *Юрченко Юр.* – Яновський Юрій; *Чивомискам* – Максимович Михайло; *Химко Андрій* – Хименко Андрій; *Вроцький Н. А.* – Навроцький Олександр; *Волошка Іван* – Волошин Іван; *Лан Павла* – Талан Павлина; *Циганенко* – Циганко П.В.).

У літературній псевдонімії популярністю користувалися префіксальні утворення з афіксом-часткою не– (*Не літератор; Не родич; Не дипломат; Не лікар; Не поет; Не-січовий Стрілець, Не-Шевченко, Не-Перебендя*).

У політичній псевдонімії спосіб деривації менш продуктивний. Творення псевдонімів способом деривації передбачає переважно афіксацію довільно обраних загальних чи власних назв (*Вознесенко, Очеретенко, Бистрик, Зорич, Бродій, Гориллов, Соловецький*). Зрідка трапляються похідні від особового імені батька денотата (*Мусієнко* – Гаврилюк Михайло Мусійович); деякі псевдоніми утворилися шляхом приєднання афікса до особового імені денотата з метою перетворення його на прізвище (*Іванчук* – Версуюк Іван; *Осипенко* – Дяків Осип); окремі утворені шляхом видозміни справжнього іменування носія (*Корчак* – Корчинський Іван; *Поль* – Польовий Федір; *Заяць* – Заячківський). Зафіксовано невелику кількість префіксальних та префіксально-суфіксальних утворень (*Підполудний, Піддубний, Заріжний, Наколісний*).

Українські псевдоніми ХХ століття сформовані і внаслідок дії специфічного способу номінації, який ґрунтується на модифікації справжнього іменування автора. Найбільш продуктивним цей спосіб виявився в літературно-мистецькій псевдонімії. Модифікація справжнього імені діячів культури репрезентована використанням лише особового імені (його гіпокористичної чи демінутивної форми) замість повного іменування; зміною особового імені чи імен при збереженні прізвища (*Ногін Панас* – Ногін Петро); розширенням офіційного іменування за рахунок додавання до прізвища певного елемента (*Матушевський-Єфремов* – Єфремов Сергій).

У політичній псевдонімії модифікація справжнього іменування носія передбачала використання в ролі псевдоніма лише особового імені, частіше його варіантної форми (*Юрко* – Середницький Юрій; *Ванька* – Іван Юрченко; *Петя* – Якімов Петро).

Варто зазначити, що політичні псевдоніми на протигагу літературним здебільшого однослівні, двослівні ж трапляються рідко (*Друг Псельський* – Осьмак Кирило; *Панько Хрін*, *Панько Торба* – Степан Стебельський). Деякі псевдоніми скомпоновані за моделлю повного іменування людини (*Коваль Іван Пилипович* – Осьмак Кирило Іванович).

Крім псевдонімів-слів, засобом вторинної номінації слугують астериски (зірочки), ініціали, цифри. Загальна назва зашифрованих підписів – криптоніми (від грец. *kryptos* – «таємничий»). Криптонімами широко користувалися діячі культури, особливо письменники. Проте вони не були популярними в підпільників. Це пояснюється тим, що криптоніми незручні для живого мовного спілкування.

У національному антропоніміконі псевдоніми посідають проміжне місце між ядровими (імена, прізвища, імена по батькові) та периферійними (прізвиська, клички) найменуваннями людей. Як вид антропонімів псевдоніми мають як спільні, так і диференційні ознаки із цими одиницями пропріальної лексики.

3. Псевдоніми й імена, прізвища, імена по батькові

З іменами, прізвищами, іменами по батькові псевдоніми виявляють спільність, яка проявляється передусім у використанні структурно-словотворчих моделей. Багато псевдонімів, особливо літературно-мистецьких, твориться за допомогою суфіксальних формантів -енко, -ович, -ук(-юк), -ськ(ий), -ин, -ов, -ів, -ич на зразок прізвищ (*Кучерявенко В.* – Губенко Павло; *Кореспондентенко Я.* – Загребельний Павло; *Рожнівський Ф.* – Погребенник Федір; *Тетянчук Сергій* – Дзюба Сергій; *Попович С.* – Руданський Степан; *Кухарів М.* – Сторожук Михайло та ін.). Прикметно, що такі псевдоніми, особливо у діячів культури, часто мають структуру повного іменування людини (прізвище + ім'я). У політичній псевдонімії модель повного іменування трапляється значно рідше (*Горянський Марко* – Осьмак Кирило, *Чупринка Тарас* – Роман Шухевич; *Крем'янецький Микола* – Михайло Медвідь та ін.).

Літературні та політичні псевдоніми можуть мати аналітичну будову на зразок *прізвище + ім'я + ім'я по батькові* (*Коваль Іван Пилипович* – Осьмак Кирило Іванович; *Даниленко Сергій Тарасович* – Головка Андрій Васильович – політичні; *Єнко Василь Ульянович* – Охрімівич Володимир; *Роснянський Сергій Євдокимович* – Сученко Сергій – літературні).

Про близькість псевдонімів до прізвищ, імен, імен по батькові свідчать також інші дериваційні способи творення: афіксація

справжнього іменування автора, штучна деформація справжнього іменування та субституція його окремих елементів.

Варто зазначити, що в неспеціальних літературних джерелах, присвячених повстанцям 20-х років, у значенні «псевдоніми» вживають терміни «прізвища», «імена»: «Вітер розніс по всій Україні гучні прізвища – Зелений, Блакитний, Чорний, Карий, Темний, Жовто-Блакитний»; «Поетія змішалася з витонченим гумором – і з'явилися по вечірній зорі отамани з ніби чемними іменами Добрий Вечір, Не журись, Око».

Особливо близькі псевдонімам прізвища. На переконання О. Суперанської, А. Суислової, «у російській традиції псевдонім найтісніше зв'язаний з прізвищем, хоча це не зовсім прізвище», «нерідко було, що письменник починав писати під псевдонімом, потім розкривав його, проте псевдонім супроводжував його (напр. М.Е.Салтыков, псевд. Н.Щедрин → Салтыков-Щедрин)»¹⁸. Б. Унбегаун російські псевдоніми розділяв на ті, які становлять «видозмінене справжнє прізвище» і ті, які «не зв'язані зі справжнім прізвищем»¹⁹. АН. Подольська вважає, що «псевдонім існує у суспільному житті людини поряд із справжнім іменем або замість нього»²⁰.

4. Псевдоніми та прізвиська

Прізвисько – вуличне прізвище, кличка – вид антропоніма, неофіційне особове іменування, яким середовище індивідуалізує або характеризує особу. Термін в українській мові фіксується з XIV ст. Прізвиська – найчисленніший, найрізноманітніший клас антропонімів. Майже всі вони однопоколінні і в спадок передаються рідко²¹.

Прізвисько – вид антропоніма. Додаткове ім'я, дане людині оточенням відповідно до її характерної риси, обставини її життя, якої-небудь аналогії²².

Прізвисько – ім'я, яке дають людині як додаток до основного імені; не є спадкове²³.

¹⁸ Суперанская А.В. Современные русские фамилии / Отв. ред. Ф.П. Филин. Москва : Наука, 1984. С. 134.

¹⁹ Унбегаун Б. Русские фамилии. Москва : Прогресс, 1989. С. 182.

²⁰ Подольская Н.М. Словарь русской ономастической терминологии. Москва : Наука, 1978. С. 115.

²¹ Чучка П. П. Прізвиська. «Українська мова». Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголова), Зяблюк М.П. та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2000. С. 494.

²² Подольская Н.М. Словарь русской ономастической терминологии. Москва : Наука, 1978. С. 115.

²³ Основен систем терминологии на словенската ономастика – основная система и терминология славянской ономастики. – Grundsystem und Terminologie der Slawischen Onomastik. 1983. С. 266.

Між псевдонімом і прізвиськом простежуємо особливу подібність, яка полягає в тому, що: 1) вони є засобом вторинної номінації людини; 2) їх вживання має необов'язковий, факультативний характер; 3) більшість псевдонімів, як і прізвиська, наділені значним інформативно-характеристичним потенціалом; 4) юридично вони не успадковуються.

Б. Унбегаун ділив прізвиська на дві основні групи – прізвиська, які вживають для того, щоб охарактеризувати особу – її поведінку, моральні, інтелектуальні чи фізичні властивості (так звані «особові»), та прізвиська, які утворювалися шляхом перенесення за аналогією назви тварини, рослини, предмета і т.ін. на особу – так звані «переносні»²⁴. Прізвисько здебільшого акумулює характерні риси свого носія. Подібне спостерігаємо в псевдонімах, більшість з яких постають унаслідок «цілеспрямованого акту словотворення»²⁵. Слугуючи засобом вираження певної інформації про їхнього автора, вони водночас зумовлюють низку асоціацій, які неодмінно виникають у зв'язку з тією чи тією самоназвою²⁶. Більшість політичних псевдонімів присвоювало особі оточення, зважаючи на ті асоціації, «які пов'язували особу вояка з тим чи тим явищем чи предметом»²⁷.

Однак псевдоніми і прізвиська – це різні антропонімічні розряди. Основна відмінність полягає в призначенні та сфері використання цих неофіційних назв людей. По-перше, псевдонім, на відміну від прізвиська, має особливе призначення – «приховати, замаскувати» справжнє ім'я носія; по-друге, псевдоніми використовують в окремих соціальних групах людей. Ними послуговуються переважно діячі культури та громадсько-політичні діячі. До того ж псевдоніми здебільшого виникають унаслідок самоіменування носія вигаданого імені (за винятком частини політичних та кримінальних), прізвиська ж носії отримують тільки від людей, які їх оточують; псевдоніми можуть бути не обмеженими в часі (Панас Мирний (Панас Рудченко), Леся Українка (Лариса Косач).

5. Псевдоніми і клички

Неоднозначним у лінгвістичній літературі є термін «кличка».

Кличка – 1. Те саме, що зоонім. 2. Конспіративне прізвисько людини, яка знаходиться у якій-небудь таємній організації, в т.ч.

²⁴ Унбегаун Б. Русские фамилии. Москва : Прогресс, 1989. С. 346.

²⁵ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. Москва : Наука, 1973. С. 241.

²⁶ Петрова О.В. Принципи і мотиви номінації в українській і німецькій псевдонімії. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка. 2001. Вип. 37. С. 58.

²⁷ Лесьюк М.П. Псевда вояків Української Повстанської Армії. *Studia Slawistyczne I; Nazewnictwo na pograniczach etniczno – językowych*. Białystok. 1999. С. 179.

партійна кличка у багатьох членів партії в період її підпільного нелегального існування. З. Жартівливе прізвисько²⁸.

Термін «кличка» в значенні конспіративне ім'я чи прізвище використовували підпільники ОУН–УПА («Кличкою «Белендіс» Стецько підписував свої інформації і до однієї зі служб МЗС Італії»); «Мельник – кличка «Консул»; повстанцями 20-х років («Увечері наступного дня поїхали на мельничанські хутори бунчужний Іван Соловій та козак, якому ім'я і прізвище заміняла кличка «Дайош»); радянськими партизанами та розвідниками (Калашник Іван Іванович – кличка «Максим»; Кулагин Ігнат Максимович – кличка «Жора Золотой»; Панченко Анатолій Петрович – кличка «Бурлака»; представниками кримінальних структур («...к нападенію причастен человек по кличке Чертик»). Варто зазначити, що у радянській традиції імена, що їх використовували для конспірації, називали і кличками, і псевдонімами («Артем» (партійний псевдонім Сергєєва Федора Андрійовича); «Терентий Дмитриевич Дерibas... в 1903 году... становится профессиональным революционером с партийной кличкой «Марат».

Термін «кличка» може мати значення «вуличне прізвище», «прізвисько». Це засвідчено, зокрема, у неофіційному антропоніміконі злочинних елементів: «За чуть узкий разрез глаз уличные пацаны метко дали Мишке кличку «Япончик» .

У позанормативному мовленні функціонує нині дериват *кликуха* – «кличка»²⁹. Отже, *кличка* – це різновид псевдоніма, застарілий термін.

ВИСНОВКИ

Псевдонім – різновид антропоніма, прибране, вигадане ім'я, яке використовують представники окремих соціальних груп паралельно зі своїм справжнім найменуванням або замість нього.

Псевдоніми мають низку спільних і відмінних ознак з іншими антропонімами – іменами, прізвищами, іменами по батькові, прізвиськами. Особливість псевдоніма, на відміну від інших антропонімних одиниць, полягає насамперед у його призначенні. Псевдонім існує передовсім для того, щоб зберегти таємницю справжнього імені людини.

Спільність псевдоніма з іменами, прізвищами, іменами по батькові виявляється зонайперше у використанні структурно-словотворчих моделей останніх для створення псевдонімних форм. Подібно до

²⁸ Подольская Н.М. Словарь русской ономастической терминологии. Москва : Наука, 1978. С. 65.

²⁹ Німчук В.В. Про українську псевдонімію та криптонімію. *Українська мова*. 2002. № 2. С. 33.

прізвиськ, псевдоніми є вторинними, факультативними назвами, які наділені значним характеристичним потенціалом.

Багато спільного є в принципах, мотивах, способах та засобах номінації псевдонімів різних класів. На формування та становлення досліджуваних псевдонімів впливали такі екстралінгвальні чинники, як індивідуальність автора, культурно-історичні особливості, національно-культурний контекст, своєрідність національного світобачення й ментальності, природно-географічні особливості проживання тощо.

Українські псевдоніми – це величезний пласт пропріальної лексико-лінгвомотивація яких свідчить про лексичне багатство і безмежні потенційні можливості антропонімної системи української мови.

АНОТАЦІЯ

У статті йдеться про українські псевдоніми, які посідають важливе місце в антропонімній системі національної мови. Псевдоніми як комунікативні знаки з особливим призначенням використовувалися в різні епохи й у різних народів.

Йдеться про час, причини виникнення псевдонімів та принципи й мотиви їх номінації. Розглядаються номінативні форми псевдонімів та їхнє місце серед інших різновидів антропонімів. З'ясовано, що псевдоніми мають низку спільних і відмінних ознак з іншими антропонімами – іменами, прізвищами, іменами по батькові, прізвиськами. Наголошується на тому, що особливість псевдоніма, на відміну від інших антропонімних одиниць, полягає передусім у його призначенні: псевдонім існує для того, щоб зберегти таємницю справжнього імені людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). Київ : Наукова думка, 1969. 559 с.
2. Лесюк М.П. Псевда вояків Української Повстанської Армії. *Studia Slawistyczne 1; Nazewnictwo na pograniczach etniczno – jezykowych*. Białystok. 1999. С. 117–184.
3. Масанов И.Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых общественных деятелей / В 4-х т. Т. 1-4. Подготов. к печати Ю. Масанов. Ред. Б.П. Козьмин. Москва : Изд-во Всесоюз. книжной палаты, 1956–1960.
4. Німчук В.В. Про українську псевдонімію та криптонімію. *Українська мова*. 2002. № 2. С. 30–58.
5. Основен систем терминологија на словенската ономастика – основная система и терминология славянской ономастики. –

Grundsystem und Terminologie der Slawischen Onomastik. 1983. С. 158–160, 231, 232, 266.

6. Петрова О.В. Особливості номінації в псевдонімії німецької та української мов : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. Наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство». Донецьк, 2005. 20 с.

7. Петрова О.В. Принципи і мотиви номінації в українській і німецькій псевдонімії. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка. 2001. Вип. 37. С. 57–60.

8. Подольская Н.М. Словарь русской ономастической терминологии. Москва : Наука, 1978. 198 с.

9. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. Москва : Наука, 1973. 365 с.

10. Суперанская А.В. Современные русские фамилии / Отв. ред. Ф.П. Филин. Москва : Наука, 1984. 176 с.

11. Суркова Т.И. Псевдонимы как особый тип антропонимов. *Русская ономастика*. Рязань : Рязанский гос. пед. ин-т. 1977. С. 91–100.

12. Торчинський М.М. Кількісна характеристика власних назв об'єктів живої природи. URL : http://elar.khnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/7804/3/apftp_2019_16_43.pdf (дата звернення: 15.12.2020).

13. Унбегаун Б. Русские фамилии. Москва : Прогресс, 1989. 440 с.

14. Чучка П.П. Прізвиська. «Українська мова». *Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголова), Зяблюк М.П. та ін.* Київ : Українська енциклопедія, 2000. С. 494.

Information about the authors:

Pavlykivska N. M.,

Doctor of Philological Science, Professor,
Professor at the Department of Ukrainian Language
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
32, Ostrozhskogo str., Vinnytsia, 21001, Ukraine

Prokopchuk L. V.,

Candidate of Philological Science, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Language
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
32, Ostrozhskogo str., Vinnytsia, 21001, Ukraine